

KÖNYVEK

A TÁRSADALOMKUTATÁS ÖNREFERENCIALITÁSÁNAK TÜKRE – RÖVID KITEKINTÉS A MÉDIAKUTATÁS RENDSZERELMÉLETI KIAKNÁZÁSÁHOZ –

BATTA Barnabás

SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék;
Ph.D.-hallgató, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: batta.barnabas@gmail.com

Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat, 2009.

BEVEZETÉS

Az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet és a Gondolat kiadó jóvoltából végre magyar nyelven is kézbe veheti az olvasó az elmúlt harminc év társadalomelméleti gondolkodásának egyik főművét, Niklas Luhmann: *Soziale Systeme* című munkáját. A több, mint tíz éve elhunyt szociológus, filozófus, társadalomtudós életműve talán legfontosabb összegzésének tartotta ezt a kötetet. Ebben nem csupán alaposan és kellő tagoltsággal fejtette ki alapvető nézeteit, hanem a könyvben szintetizálta és egybefogta korábbi monográfiáinak, tanulmányainak szertefutó területeket érintő szálait is, melyekre ilyen formában, csak mint előkészítésekre tekintett.

Az elmúlt évtizedben a magyar tudományos diskurzusok szintjén nem volt túl élénk a figyelem Luhmann munkái, illetve az életmű iránt. De mégis kijelenthetjük, Pokol Béla, Bangó Jenő, Karácsony András, Balogh István, illetve egyéb a kultúratudományok területéről érkező szerzők kontextualizáló, értelmező és a luhmanni elméletet alkalmazó munkái megágyaztak a *Soziale Systeme* magyar fordításának alaposabb és rendszerezettebb befogadásához, illetve egy hazai „luhmann-rene-szánsz”¹ előkészítéséhez.

Az pedig, hogy a munka magyar nyelven elsőként a kommunikáció- és médiatudományhoz kötődő könyvsorozatban jelent meg, számos szempontból jelzi a gondolkodó elméleti relevanciáinak kiaknázását illető jelentős elmozdulást. A luhmanni elmélet applikációi így az ismeretelmélet, a politika- és jogtudomány, illetve a klasszikus értelemben vett társadalomelmélet hazai területen is többet reflektált kérdései felől mára

1 Ennek újabb tünete az új, Luhmannal foglalkozó folyóirat szám is: Bognár 2009.

differentiáltabb, és számos szempontból „divatosabb”² területek felé vezetnek, mely diszciplinák és aktuális trendjeik elemzéséhez csakugyan kiválóan alkalmas az alkotó flexibilis gondolatrendszere.³ Ilyen értelemben tehát beérte a szerző saját munkái hatását megelőlegző gondolata: „elég víz folyt már le a Dunán”, hogy munkáit számos tudományág- és szemlélet gyümölcsözően alkalmazza kutatásaihoz anélkül, hogy az a „gyors megérteni akarásból származó leegyszerűsítő félreértésekhez” vezetne (Luhmann 2005: 199).

Mindemellett mégis érdemes „enyhe” kritikai hangot adnunk azon ténynek, hogy miért kellett egy ilyen fajsúlyú, a szociológiaelméletet alapvetően meghatározó, program jellegű szöveg magyar fordítására több, mint húsz évet várni, mely szöveget – és ezek *médiumaként* szolgáló luhmanni gondolatokat – a nemzetközi tudományos közösségekben mára számtalan területen alkalmazzák a gazdaságelmélettől, a neveléstudományon át a jelzett kultúra- és médiaelméletig. A polémikus, elégedetlen hang persze elcsitul, ha a „késésre” abból a szempontból tekintünk, hogy vajon mennyit gyarapodott azóta a Luhmann recepció – és a korábban jelzett – magyar „luhmannianusok” milyen mértékben készítették elő a terepet a gazdagabb befogadáshoz. De a munkához való felkészülésben a szekunder jellegű irodalmak és a luhmanni életművet értelmező szövegek mellett jó alapot és előkészítést adhatott a szerző életművében aránylag kis jelentőségű, de a későbbi recepció szempontjából komoly szerepet játszható műve, a *Die Realität der Massenmedien* (1996) [*A tömegmédia valósága* (2008a)] magyar fordítása is. A retrospektív nézőpont felvétele, illetve a főmű kontextuális értelmezése miatt viszont érdemes vázlatosan megvizsgálni a luhmanni életpályát.

Luhmann 1927-ben született Lüneburgban, generációk óta a söriparban dolgozó család gyermekeként. A második világháborús „hányattatásait” követően a freiburgi egyetemen szerez jogi diplomát, ezt követően a lüneburgi közigazgatásban helyezkedett el. 1961-ben egy amerikai ösztöndíjnak köszönhetően jut ki a Harvard egyetemre Talcott Parsonshoz, az akkor már rendkívül tekintélyes rendszerelméleti tudóshoz, kinek gondolatrendszere, későbbi alapos felülvizsgálatával és kritikájával együtt óriási hatást gyakorolt a szerző elméleti építményére. 1964-ben jelenik meg első könyve *Funktionen und Folgen formaler Organisation* [*Formális szervezetek funkciói és következményei*] címmel. 1966-ban ledoktorál, majd habilitál is a münsteri egyetemen, a Helmut Schelsky irányítása alatt álló Társadalmi Kutató Központban. 1968-ban az akkor frissen megalapított bielefeldi egyetem professzorává nevezik ki és haláláig ott dolgozik.

A szellemi érés, illetve a kutatói szemlélet kialakulásában is mérföldkőnek tekinthető a münsteri egyetemen megtartott *Soziologische Aufklärung* [*Szociológiai felvilágosítás*] című egyetemi tanári székfoglaló, melyet hasonló címmel később hat kötet követett, amikben azonos gondolatrendszer mellett gyűjtötte össze tanulmányait. A nemzetközi társadalomtudományi diskurzusból a Jürgen Habermassal kö-

2 Erre maga a szerző is utalt, mikor a történeti/kulturális evolúció értelmezése- és a társadalmi részrendszerek fennmaradása- és prosperálása kapcsán jelezte, hogy az egyik ilyen domináns részterület biztos, hogy a tömegmédia lesz (Luhmann 1993b).

3 Lásd: Jörissen 2004; Brauns 2002. De érdekesebb példának ígérkezik a luhmanni rendszerelméletet a popkultúra kutatásra, vagy kultúraelméletre alkalmazó munka (Batta 2009; Helms 2008; Burkart–Runkel 2004; Weber 2003).

zösen jegyzett *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?* [*Társadalomelmélet vagy társadalomtechnológia – Mit nyújt a rendszerkutatás?*] című munkával válik igazán ismertté. A munka nem pusztán azért jelentős, mert a két szerző, két paradigmatickussá vált gondolatrendszerének a reprezentációját és kölcsönös kritikáját nyújtotta, hanem azért is, mert a negatív reflexiók interpretációinak is köszönhető a luhmanni „műveleti konstruktivizmus”, vagy operatív rendszerelmélet kiforrott koncepciójának kidolgozása.

A társadalomtudomány történeti kontextusának elhelyezése miatt is fontos megemlíteni – bár valójában a szerző sem foglalkozott mélyen a kérdéssel –, hogy mivel a neomarxista társadalomelmélettel szemben is – bár nem, mint politikai szemlélettel szemben – alapozta meg Luhmann gondolatrendszerét, ezért magát is részben „reakciósként”, vagy jobboldaliként könyvelték el. Ezen a ponton viszont érdemes Karácsony Andrást, a luhmanni elméleti építmény egyik legfontosabb hazai kutatóját idézni az életmű ezen szakaszának értelmezésével kapcsolatban:

„A jobboldaliság vádja – ha jobboldali alatt a nem baloldalt, sőt a baloldali társadalomelméletet erőteljesen kritizáló álláspontot értjük – annyiban feltétlenül talált, hogy Luhmann számára nem a modern társadalom emancipatorikus potenciáljának a keresése volt a cél, hanem megelégedett egy ennél szolidabb – azaz csak a tudományon belüli rezonanciát kiváltó – célkitűzéssel: a modernség értelmezésének feladatával.” (Balogh–Karácsony 2000: 294)

Főművének magyar nyelvű megjelenésekor mára tehát bátran kijelenthetjük, az akkori szellemi és társadalmi klíma nem kifejezetten kedvezett a luhmanni gondolatrendszer széles körű – és főként nemzetközi szintű – befogadásának, amikor is a tudományos közéletet javarészt az ideológiai színezettől sem mentes kritikai szemlélet, illetve annak habermas-i, puhított változata uralta elsősorban.

A politikai és tudományos igényű támadások özöne természetesen kevésbé zavarta meg a poroszos fegyelmű és elképesztő munkabírású gondolkodót, aki változatlan intenzitással haladt tovább elméleti építménye felhúzásán. Ezt jól jellemzi az életműre való visszatekintés, ahol több, mint 70 könyvet, illetve közel 400 tudományos igényű publikációt találhatunk a neve alatt a jog, a gazdaság, a művészet, a vallás, a szerelem, vagy éppen az ökológia, illetve szervezetelmélet tárgyában. De a munkák döbbenetes mennyisége mellett a minőséget, illetve az országhatárokon túlmutató tudományos szocializáció terén elért eredményeket is érdemes szem előtt tartani. Hiszen mára nem pusztán a német tudományos kultúrában tekintik megkerülhetetlen referenciapontnak a gondolkodó műveit, hanem jelentős hatást ért el az amerikai szociológiában, de fontos helye lett a japán, a kelet-európai, illetve az orosz társadalomtudományi gondolkodásban is.

A *Soziale Systeme*-t végül 1984-ben adja ki, melyben elméleti építménye legfontosabb bázisgondolatait összegezte. A 30 éves kutatási programját és egyben életművét is lezáró *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1997) [*A társadalom társadalma*] megelőzően viszont számos terjedelmes monográfiát szánt a modern társadalom egyes részrendszereinek jellemzésére.⁴

4 Közel sem a teljesség igényével lásd: Luhmann 1988, 1990, 1993a, 1995. De rendkívül fontos hagyatéki munkáknak tekinthetőek az alábbi művek is: Luhmann 2000, 2008b.

A szerzői életút lezárulása, és a főmű megírása így számos szempontból megkönnyíti a helyzetünket, hogy alapművét már az életmű rendszerében, tíz évvel halála és 25 évvel a konkrét munka megszületése után tegyük vizsgálat tárgyává. Természetesen fontos jeleznünk, hogy terjedelmi okból, illetve a szerző által bevezetett problémák komplexitása miatt nem törekszünk a munka alapos bemutatására. Megelégszünk azzal, hogy ismertetjük a könyv által érintett legfontosabb fogalmakat, majd a szerzői életmű egyik kiemelt- és önálló elméleti megoldásaként értelmezhető önreferencialitás fogalom mentén vizsgáljuk meg a luhmann-i rendszer további alkalmazhatóságának irányait, vagyis a Luhmann-recepció lehetséges jövőjét.

A SZOCIÁLIS RENDSZEREK DINAMIKÁJA

Konkrét társadalomkutatási programját pályája elején, egy hármas célrendszernek rendelte alá a gondolkodó (Karácsony–Tóth 2009). Az életmű vázát tehát egy rendszerelméleti bevezető megírása, a társadalmi rendszer ábrázolása, és a már említett társadalom fontosabb funkciórendszereinek vizsgálata jelentette. A *Szociális rendszerek* című munkájával így túljutott az első lépcsőn, melyben az önreferenciális műveleti dinamika alapján írja le a szociális rendszer működését.

A „bevezetést” követően mégis alapvetően megváltozott a pálya iránya és a társadalomelméleti alapvetés helyett a konkrét társadalmi funkciórendszerek összehasonlíthatóságának kérdése került érdeklődése középpontjába – így lényegében megcserélte kutatási tervének két egymást követő tagját. Mindez viszont a későbbi társadalomelméleti építmény felhúzása szempontjából korántsem volt „spontán gesztus”, hiszen Luhmann éppen arra volt kíváncsi, hogy miképpen jönnek létre a funkcionálisan differenciált, meghatározott kódok és programok mentén működő társadalmi rendszerek. Ahogy tehát a Szociális rendszereket számtalan „bevezető” könyv és tanulmány előzte meg, így ebben az esetben is azt mondhatjuk, hogy ezek a terjedelmes – a luhmanni kulcsfogalmak (mint evolúció, kód, struktúra, kettős kontingencia) mentén, a társadalmi részrendszereket elemző – munkák is csak „informális relevanciáit” tekintve és a logikai működés adekvátsága szempontjából voltak fontosak a szerző számára, hogy végül ezeket a tapasztalatokat is beépítse az 1997-ben, egy évvel a halála előtt megjelent *Die Gesellschaft der Gesellschaft* [A társadalom társadalma] című lezáró munkájába.

Mindettől függetlenül Luhmann az 1984-ben megjelent *Soziale Systeme*-t tekintette fő művének, melyben tehát az volt a célja, hogy az általános rendszerelmélet új eredményeit integrálja a szociológiai elméletalkotásba, hogy ezzel létrehozza a szakma univerzális – de az önreflexivitás adottságától sem mentes – elméletét. Ennek érdekében a munka bevezetése elsőként a rendszerelméleti, vagyis a rendszerben gondolkodás tudománytörténeti fejlődését veszi szemügyre, hogy végül elérkezzen a harmadik stációhoz, melyet az önreferenciális rendszerek elmélete takar. A konkrét, általa kifejtett tudománytörténeti „fejlődési” ív így a rész és egész durkheimi paradigmáján át a rendszer és környezet parsons-i, nyitott rendszerelméleti nézőpontján keresztül a luhmanni, autopoietikus zárt rendszerek tézisének leírása felé tart.

A jelzett elméleti konstrukció tehát az *önreferenciális rendszerelmélet*, vagy a szerző önleírásában a „műveleti episztemológia” (Luhmann 1984) elnevezést viseli,

melyben a szemléleti paradigmaváltás megalapozásához Luhmann a biológia- és idegtudomány (Maturana, Varela) újabb eredményeit hangolta össze a kibernetikai (Foerster), illetve a filozófiai/pszichológiai (Glaserfeld) szempontokkal (Balogh–Karácsony 2000: 295), hogy végül letegye saját rendszere időközben „módosult” alapjait. Hisz az elméletet ismerők számára könnyű belátni: hosszú út vezetett a kezdeti reflexív társadalomelméleti gondolkodásból kiindulva az önreferencián, öntematizáción át az önszerveződés és autolízis kategóriáin keresztül végül az autopoíezis koncepciójáig.

Ezek a határpontok viszont egy rendkívül fontos és az elmélet bevezetése kapcsán hangsúlyos különbségre mutatnak rá. Míg tehát az önszerveződés korábbi gondolata még pusztán arra utalt, hogy meghatározott rendszerek képesek struktúrájukat maguk kialakítani, ezzel szemben az autopoietikus rendszerszemléletben a struktúráról már az elem szintjére kerül át az önfejlődés, vagyis ezek az elemek és műveletek saját hálózataukban, rekurzív módon jönnek létre. Továbbá fontos azt is kiemelni, hogy mindezt zárt rendszerben, saját műveleti mechanizmusaik segítségével érik el. Ezek a cirkulárisan zárt műveleti kapcsolódások lesznek végül azok, melyek elválasztják egymástól a rendszeren belüli műveleteket és a rendszeren kívüli, vagyis a környezethez utalt műveleteket, melyek így tehát csak *közvetett formában* járulnak hozzá a felépülő rendszer strukturális identitásához.

Mégis fontos szem előtt tartani, hogy a szerző alapvető konstruktivista alapállása mégsem áll szemben a főműben lefektetett kijelentésével, mely szerint „rendszerek vannak”. Hisz a gondolati építmény alapját éppen ez a „teremtő figyelem”, vagyis a rendszer/környezet megfigyelés, mint megkülönböztetés alkalmazásának sémája alkotja. Vagyis Luhmann szerint az információszerzés már mindenkor egy belső, zárt tudati kontstrukciós tevékenységnek tekinthető, melynek működési modellje a szocialitás dimenzióira is kiterjeszthető. Ilyen értelemben a megfigyelés, mint rendszeralkotás számos szempontból kontingensnek, vagyis esetlegesnek tekinthető, de mégis ez az a lehetőségtér mint megfigyelési tér, ami lehetővé tesz egy meghatározott differencia-séma melletti lehorogonyzást, hogy végül meghatározott struktúrák fejlődjenek ki és ne mások.

Tehát így azt mondhatjuk, hogy műveletek vannak a rendszeren belül, de azon kívül is, viszont a külső műveletek a rendszer szempontjából csupán mint *irritációk* tűnnek fel. A rendszerek így mindig meghatározott környezetben, de attól határt képezve végzik műveleteiket, vagyis a zártság nem a környezet kizárását, vagy kiutaló lealacsonyítását jelzi. Mindez a rendszer/környezet megkülönböztetés szempontjából tehát azt takarja, hogy a rendszer a környezettel nem közvetlenül, hanem *strukturálisan*, a rendszer strukturális redukcióján keresztül lép kapcsolatba – miközben a környezet, mint a rendszer/környezet megfigyelési egység tagja fontos és elidegeníthetetlen eleme marad ennek a szelekciónak. De fontos megérteni, hogy a rendszernek differenciáltan kell tapasztalnia környezetét ahhoz, hogy belőle információkat tudjon kivonni, melyet az *interpenetráció* fogalma is segít megérteni. Luhmann ugyanis az alábbi fogalmat használja annak modellezésére, mikor rendszerek a másik rendszer felépítése érdekében kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják saját strukturális komplexitásukat.

A gondolkodó teoretikus kísérlete a *Szociális rendszerek* című műben így az, hogy az autopoíezis fogalmát a szocialitás dinamikájának magyarázatára alkalmazza. A munka konkrét fázisait tekintve pedig érdemes ismét Karácsony András logikai vázát követni a szerző elméleti munkájának rekonstruálásához.

„Luhmann az átvétel eljárásában a fogalomalkotást két részre bontotta, először a kategóriát generalizálta, majd respecifikálta. Mit jelent ez konkrétan az autopoiesis vonatkozásában? Első lépésben a fogalom biológiában használatos jelentését általánosította, s megragadta az autopoiesist, mint a zárt önreprodukció formáját, majd az értelemre vonatkoztatva konkretizálta, és a szocialitást, mint kommunikációk, a tudatot pedig, mint gondolatok rekurzív hálózatát generalizálta.” (Balogh–Karácsony 2000: 297)

A konkrét munkairány – az okfejtés időnként radikális szétfutása mellett is – tehát komoly stabilitást és feszességet ad a gondolatrendszer felépítésének, melyben a legfontosabb alapok és szempontok bevezetését követően érdemes az elmélet szempontjából legfontosabb, általunk is érintett kulcsfogalmakat megvizsgálni. Az önreferenciális rendszerek működésében az elméletalkotás egyik legfontosabb kérdését a konkrét rendszerképződések mikéntje jelenti, mely rögtön három, a luhmanni rendszer szempontjából kiemelt fogalomhoz utal minket.

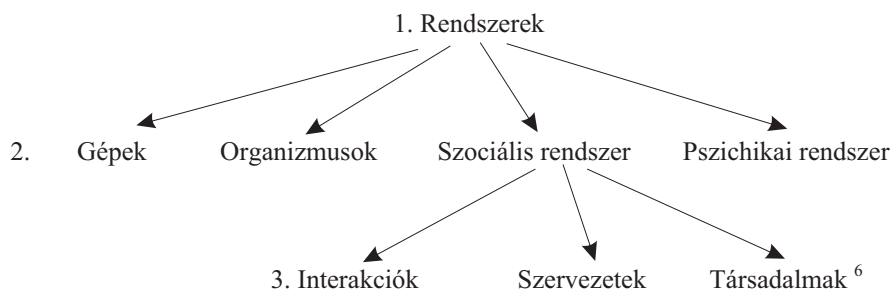
Olyan rendszerek esetén, melyek számtalan elemből állnak, nem lehetséges – sőt a rendszer felépülése szempontjából kizáróvá is válik – hogy minden elem minden elemmel kapcsolatba lépjen – ezért a rendszernek redukálnia kell *komplexitását*, vagyis összetettségét. Így a szerző a rendszerfelépülés szempontjából kiemelt komplexitás fogalmát a matematikai információelmélet, vagyis a végtelen kapcsolódási lehetőségek kibontása helyett már éppen az „ellenkező” irányból, a redukció irányából határozta meg, mely szerint:

„...(..). komplex jellegüként szándékozzuk meghatározni az elemek meghatározott halmazát akkor, ha az elemek összekapcsolódás-kapacitásának immanens korlátozásai alapján többé már nem lehet minden elem mindenkor összekapcsolva minden más elemmel.” (Luhmann 2009: 40)

Így a rendszer összetettsége, önmagában tehát nem bonyolultságát jelzi, hanem annak a kapcsolódási mintának a kiválasztását, szelekcióját, mely a konkrét rendszer felépüléséhez vezet. Mindez viszont nem zárja ki azt – sőt, a struktúra kapacitásának fenntartása szempontjából elengedhetetlen is –, hogy az elemek kapcsolódásának eltérő formáit is szem előtt tartsuk. Erre utalt a szerzői koncepcióban az arisztotelészi, illetve a skolasztikus filozófia háttérére visszavezethető *kontingencia*, mint „másképpen is lehetséges” fogalma, ami az elemek kapcsolódásának másfajta megfigyelési szintjeire, differenciájára is rámutat.

Ez a fajta „többlet” jelentkezik a teoretikus rendszer szempontjából kulcsfontosságú másik kategóriában is: az *értelem* fogalmában. Az értelem a luhmanni felfogás értelmében nem önmagát hordozza, nem dologi kategória, hanem a reprodukció különböző formáiban teszi megkülönböztethetővé az elméletben különváló, a tudat és a gondolatok egymáshoz kapcsolódásában létrejövő pszichikai, és a kommunikációk reprodukciói által kibomló szociális rendszereket. Ezek pedig ilyen értelemben élesen elválnak a többi, az értelem rendszerdimenzióját nem érintő rendszerfajtaiktól.⁵

5 A rendszerfajta között tehát érdemes különbségtételt tennünk. A gépek, mint rendszerek alapvetően különböznek az összes többitől abban az értelemben, hogy nem autopoietikus, hanem allopoietikus rendszerek. A 2. szinten ezután három rendszerfajta marad: az organizmusok (azaz a biológiai rendszerek), a szociális, és a pszichikai (vagyis tudat) rendszerek. Az organizmusok abban különböznek a másik kettőtől, hogy elemeik (re)produkciója sejtszinten történik, míg a szociális és a pszichikus rendszerek tehát mindketten az értelem médiumában operálnak. Ezek tehát abban különböznek egymástól, hogy mást tesznek meg az értelemkonstruáló folyamatok (operációk) alapjának: a pszichikus rendszerek esetében

Az értelem így az információk különbségek, vagy *différenciák* szerinti feldolgozását teszi lehetővé, melyek tehát nem eleve meglévő adottságok, hanem a mindenkori megfigyelő sajátja, amennyiben ezek az információk az értelemből teremthetők, a redundancia ellentétéként. Mégpedig úgy, hogy mindeközben – a nyitott rendszerek elméletének szempontrendszerével szemben – nem egy pusztán input-output, mint információ bevitel/információtermelés kettőségről beszélünk, hanem olyan temporalizált (Husserl), esemény karakterű információ fogalomról, amelynek köszönhetően a rendszer állapota is önreferenciálisan megváltozik. Miként tehát a tudat mint *médium* sem fordítható át teljesen a kommunikációk szintjére (így pszichikai rendszerként a szociális rendszer környezete lesz), úgy a tudat is jóval gazdagabb, mint azok ellentétéként *formaként* jelentkező kommunikációk, melyek végül tehát a szocialitás három szintjének felépüléséhez vezetnek.

Mielőtt viszont rátérnénk a főmű ismertetésének lezáró szintjére, érdemes még egy utolsó kitérőt tenni az elméletben kulcsfontosságúnak tekinthető *struktúra* fogalomhoz. Hiszen könnyű belátni, fontos magyarázatot találni arra, hogy a közlés-információ-megértés lépcsői alapján felépülő kommunikációs eseményekből miképpen alakulnak ki rendezett folyamatok. Így a struktúra fogalma a komplexitás fogalommal párhuzamosan a rendszerben megengedett elemközi viszonyok korlátozását, vagyis korlátozásának kiválasztását jelenti.⁷ A jelzett hármas alapján felépülő kommunikációk strukturális gazdagságát így a *kommunikáció témái* képesek redukálni azzal, hogy meghatározott témákat értelmessé, a kulturális evolúció szempontjából relevánsnak, míg másokat értelmetlenként kizárnak. Így a luhmann-i elméletben a témák összessége határolja körül az adott társadalom *kultúráját*, ahol a fenntartás szempontjából érdekes mintázatok *szemantikákként* határozzák meg.

Így érkezünk el a luhmanni életmű talán legfontosabb kérdéséhez, a társadalom és alrendszerének problematikájához. Amíg tehát az önreferenciális szociális rendszerek környezetének differenciálódását alapvetően a rendszer megfigyelési sémája alakítja ki, addig a belső differenciálódás folyamata már közvetlenül a „belső” autopoietikus rendszerfolyamatokhoz kötődik. Ez pedig azt jelenti, hogy a megfigye-

a gondolkodás a fő operációs forma (az operáció végső eleme pedig a gondolat), a szociális rendszerek esetében pedig a kommunikáció a fő operációs forma (az operáció végső eleme pedig a megértett kommunikáció). Vö.: Tóth é.n.

6 Tóth é.n.:16.

7 Mindez tehát közel sem egyenlő azzal, amit Lévi-Strauss, vagy Parsons nyomán strukturalizmusnak, vagyis a cselekvéseknek meghatározott, eleve meglévő kulturális mintákra való hivatkozásával jelzünk.

lés révén eleget kell tennie a rendszernek a környezethez illeszkedő strukturális kapcsolódás feladatának, de a saját rendszerkapacitása felépítésében már további differenciálódásokat, rendszer-környezet kiépüléseket hajthat végre. Az így létrejövő alrendszerek tehát egymás számára környezetet alkotnak, de erős függőségeket, interpenetrációkat is mutatnak már egymással szemben, hogy strukturális gazdagságukat elérhessék. Így nem meglepő, hogy a szociális rendszerek leggazdagabb formája nem a jelenlévő emberek közötti *interakciók*, illetve a tagság/nem tagság kettőségére épülő *szervezeti viszonyok*, hanem a társadalom lesz.

A modernitás időszakában így már funkcionálisan differenciálódott formában, meghatározott megfigyelési kódok és ezek alapján releváns értelemterületek (vagyis programok) mentén szelektált alrendszerek (mint politika, jog, gazdaság, művészet, etc.) összességéként írható le a társadalom dinamikája.⁸ Viszont az így körülírt alrendszerek jobban ráutaltak is egymás funkcióira. A modern egyetemi rendszer és oktatás tehát így csak jól működő gazdaság és legitim politikai rendszer mentén hatékony, de mindez elmondható a jogrendszerről, a politikáról és a médiáról is. Ez az igény viszont továbbra sem az alrendszerek összeolvadását mozdítja elő, hanem önálló, meghatározott funkciókra kiszabott szelekcióját jelenti, melyben ilyen formában tehát segítséget nyújt számukra a környezet strukturális kapacitása is.

Luhmann tehát zárt funkciórendszerekként jellemzi a szociális kommunikációkból felépülő társadalmat, melynek számos területéről (jog, gazdaság, művészet, tömegmédiá, tudomány, politika, morál, intimitás) készített terjedelmes műveket. A főmű recenziónak utolsó részében így érdemes lehet nagyon röviden kitérni a kommunikáció- és médiatudomány luhmanni interpretációjának tekinthető – hasonlóan az AKTI – Gondolat által kiadott – *A tömegmédiá valósága* című művére, illetve a médiaelmélet luhmanni értelmezésének további irányaira, kérdéseire – tehát a szerző recepciójának lehetséges további irányaira is.

EXKURZUS. A „LUHMANNOLÓGIA” TOVÁBBI IRÁNYAI – A MÉDIAELMÉLET KÉRDÉSE

Már a szöveg bevezetésében is jeleztük, hogy milyen tág repertoárja van mára a luhmanni rendszerelméletet hasznosító társadalmi területeknek, a politikától a közigazgatáson át a nevelélméletig bezáródóan, melyre számtalan példát lehetne hozni különböző országok recepciós tevékenysége nyomán. Most mégis egy másik szektort, a luhmanni kommunikáció- és médiatudomány területét vesszük górcső alá. Egy rövid elemzés keretében megvizsgáljuk, milyen újdonságot hozott a luhmanni médiaszemlélet, végezetül pedig egész röviden azt vizsgáljuk meg, hogy a területre adható reflexióinak milyen további specifikációi válnak lehetségessé az átalakuló médiatérben.

Luhmann magyar nyelven 2008-ban megjelent *A tömegmédiá valósága* című műve számos szempontból frissítést hozott a hazai médiakutatásba – mindazok után, hogy a politika, a jog és a művészet területén megjelent munkáit a hazai kutatók és diákok is

8 A társadalmi evolúció korábbi fázisait szegmentárisan, illetve hierarchikusan differenciálódott társadalmaknak nevezi a szerző, melyben a funkcionális tagoltság helyett a sors, illetve a hierarchia tette lehetővé a társadalmi rend kiépülését. Vö.: Luhmann 1980.

előszeretettel forgatják mára stúdiumaik során. Vizsgálódásai rendkívül eredetinek bizonyultak, hiszen nem pusztán a médiakutatás szokványos, intézményközpontú elméleteitől tértek el, de funkcionális, leíró szemlélete számos szempontból differenciáltabb elemzési lehetőségeket mutat be a médiával kapcsolatos ontologizáló hangvételű, vagy morális szempontokat alapul vevő elméletekkel szemben – csakúgy, ahogy főműve is ilyen neutrálisabb perspektíva mentén hozott áttörést a társadalomkutatásba- és szociológiaelméletbe.

Mindenekelőtt viszont érdemes hangsúlyossá tenni, hogy a területet maga a szerző is rendkívül lényegesnek – és mint korábban jeleztük, a részrendszerek közt a társadalmi evolúció egyik „fennmaradó” és a továbbiakban prosperáló kategóriájának – tekintette. Hisz nem pusztán a modern társadalom önleírásában tekintett rá kiemelt szereplőként, hanem a későbbi tanulmányaiban jóval hatékonyabb szereplőként is jellemezte a médiát a közvélemény formálásában, mint a korábbi, erős szocializációs rendszerként működő *tudomány, oktatás és művészet* területeit.

Az írás korábbi bevezető, kontextualizáló része, illetve a *Szociális rendszerek* leírásának rendszerelméleti logikája után tehát nem meglepő, hogy a luhmanni tömegmédiá-értelmezés is fontos szerepet kap a gondolkodó társadalomelméleti koncepciójában. Sőt, azt mondhatjuk, hogy számos szempontból kulcsterületnek is tekinthető, hiszen éppen a társadalmi kommunikáció reflexív szintje teszi lehetővé a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek önálló megfigyelési képességeinek elemzését. De a társadalomelméleti háttér legöngyölítése mellett talán nem kell hosszan taglalni azt a kérdést sem, hogy a modern *világtársadalomban* a globális kommunikációk fenntartásához mára miért nem kielégítőek a személyközi kommunikációk formái, így milyen okból lehet szükség a technikai sokszorosítás létrehozására is alkalmas kommunikációs eszközökre (Luhmann 2008: 9–10) – mely instrumentális feltételek így fontos szerepet is kaptak a tömegmédiá intézményi rendszerének kiépülésében.

A terület kommunikációtechnológiai kérdései mellett viszont érdemes megvizsgálni, milyen bináris sematizmussal, vagyis milyen szelekciós párral tartja leírhatóknak Luhmann a tömegmédiát. A részrendszer fenntartásának és a strukturális komplexitás kialakításának módszerét így – a klasszikus hírérték központú (Erbring 1989) szemlélethez hasonlóan – az informatív/nem informatív kódja alakítja ki, amely biztosítja a rendszer autopoieízisének fennmaradását akkor is, mikor meghatározott feladatát már elvégezte a rendszer, vagyis pusztán „alacsony hírértékű” események válnak hozzáférhetővé. Tehát ebben az esetben is az információk lesznek azok az elemek, melyek a tömegmédiá újabb információs forrásainak – és ezek alapjául szolgáló tematikus keretbe illeszkedő híreknek – megágyaznak. Ezt a széles kontingenciateret éppen ezért a tömegmédiá programjai, vagyis a hírek, a szórakoztatás és a reklám területei hivatottak kezelni.

Rendkívül fontos kiemelni, hogy a tömegmédiá rendszervezérelt működése viszont továbbra sem zárja ki, hogy maga a társadalmi terület ne kapcsolódna az interpenetráció útján más, tőle független területekhez. Hiszen a funkcionálisan differenciált társadalom kiépülésével egyre inkább elsorvad – a szekularizációval és a modern kommunikációs rendszerek kiépülésével párhuzamosan – azon felső, társadalom felett álló instanciába (Isten; Államférfi; Gazdaság), vagy értékbe (mint a morálba) vetett megfellebbezhetetlen hit, amely a korábbi társadalmi rend kialakításáért felelt.

Épp ezt a határpontot jelezte a luhmanni szociokulturális evolúció Luhmann által jelzett „utolsó állomása”, mely tehát végül a modern társadalom kialakulásához vezetett. Így viszont – a már korábban jelzett módon – folyamatosan nő a társadalmi részrendszerek funkcionális egymásrautaltsága, ami saját területük szelekcióinak- és specifikációinak megszervezését is előmozdítja.

A tömegmédia tehát számos szempontból kiemelt szerepet kap a luhmanni rendszerelméletben. Hiszen képes lesz arra, hogy saját rendszerén átszűrve, a társadalomban a kommunikációs lehetőségek számát jelentős mértékben növelje. Másrészt viszont fontos kiemelni, hogy önleírása alapját is az nyújtja, hogy reakciókat hoz létre a társadalom más részrendszereiből érkező irritációk feldolgozására, melyet a tömegmédia tematikai keretek szerinti megfigyelésmódja alakít ki. Ez teszi tehát lehetővé, hogy a tömegmédia illeszkedni tudjon ezekhez a társadalmi területekhez- és eseményekhez, melyben elengedhetetlen szem előtt tartani – és ez Luhmann fontos gondolata a kritikai kultúrákutatók gazdaságcentrikus, normatív társadalomszemléletével szemben –, hogy az egyes témák „értékelése” független a témák elfogadásától, hiszen a rendszer működése nem teszi lehetővé a rendszeren kívüli, más részrendszerek kódjait- és szempontjait integráló szemlélet felvételét.

Más értelemben tehát épp ez a – konszenzuálissal szembeállított – „konfliktusos irritáltság” az, amely friss, napról-napra termelődő információk formájában lehetővé teszi, hogy a tömegmédia révén a társadalmi kommunikációk dinamikája fennmaradjon (Luhmann 2008: 44); azáltal, hogy különbséget tesz önreferencia, vagyis a saját belső megkülönböztetései és külső referencia, mint a környezetéről, vagyis meghatározott témákról szóló reflexiók közt. Vagyis a tömegmédia úgy kezeli a világot, hogy a megfigyeléseiből létrejött információkat is reflexióvá tárgyává tudja tenni, melyhez ilyenformán „érdeke” is fűződik.

Éppen ezért nagyon fontos kiemelni Luhmann szerint, hogy a funkcionálisan differenciált, *polikontexturális társadalomban* le kell mondani a kiemelt és „legitim” megfigyelés és megfigyelő pozíciójáról, hiszen nincsen egy olyan központi részrendszer sem, melynek szelekciós kódja uralhatná a társadalmi valóság reflexióit. Hisz amit kiolvashatunk a média szelekciójából, az csak a média racionális működésmódját írja le, nem a társadalmi valóság elferdítésének mechanizmusait. Mindez pedig még abban az esetben is így van, ha számos szempontból azt mondhatjuk, hogy mára a tömegmédia a legfajszínűsabb szereplő a társadalmi kommunikációk, vagyis a társadalmi valóságról alkotott kép kialakításában.

A szerző tehát önreferenciális társadalmi rendszerének funkcionális sarokpontjaként határozza meg a tömegmédiát is. Viszont sem korai halála, sem elméleti diszpozíciói nem tették lehetővé számára, hogy behatóan foglalkozzon azon modern kommunikációs technológiákkal és (online, interaktív) médiafelületekkel, melyek már feloldják a tömeg- és privát médiumok közti határokat és alkalmasak arra, hogy a „felhasználók”, mint rendszerek szintjén differenciáltabb rendszer/környezet megkülönböztetéseket (mint médiatartalmakat) hozzanak létre, melyek méginkább alkalmasak arra, hogy további interpenetrációkat mozdítsanak elő a különböző, funkcionálisan tagolt társadalmi részrendszerek (mint pl. gazdaság, művészet, jog és politika területei) közt.

Hiszen a modern *közösségi kommunikációs felületek* (Facebook, Twitter, MySpace, etc.), a *blogok- és videomegosztók* (YouTube, etc.) éppen az általa jelzett társadalmi és kulturális differenciálódást előmozdító komplex társadalmi irritációk létre-

hozásának alapjait teremtik meg azzal, hogy feloldják a tematikai keretek, programok és professzionális szelekciós kódok által vezérelt tömegmédia és a rendszerintegráló funkcionális szemléletet nélkülöző privát médiumok funkcionális megkülönböztetéseit (Batta 2010). Mindez persze nem azt jelenti, hogy az informatív-nem informatív kódja alapvetően megváltozna ezekben a „szűkebb” megfigyelési metódusokban, hanem azt jelzi, hogy az önreferencia, mint a saját műveletekre való utalás és a külső referencia, mint a társadalmi részrendszerek környezetének reflexióinak kettősége terén „felborul az egyensúly” az önreferencialitás javára. Ebben az értelemben pedig méginkább nő az individuum autonómiája a társadalmi részrendszerek primér szelekcióival (mint kontrollal) szemben azáltal, hogy autonóm, a társadalmi kommunikációk termelésében kiemelt szerepet kapnak ezek a privát, intézményes szemléletet mellőző médiumok.

A médiatér átalakulásának reflexióira e helyen nincs nagyobb tér, és nem is tárgya a luhmanni főművet tárgyaló szövegnek. A területet tehát csak egy további lehetséges állomásnak tekintjük a luhmanni elméletek alaposabb gyümölcöző kiaknázására és applikációjára, melyet – a szerzőhöz hasonlóan tehát – számos szempontból érzékenyebb eszköznek tartunk a szocialitáson belüli társadalmi rendszer kommunikációs dinamikáinak leírására, mint a klasszikus, normatív szemléletű kritikai társadalomelméleti koncepciókat.

IRODALOM

- Balogh I. (2006): *Igazságosság és Politika*. Budapest: L'Harmattan.
- Balogh I.–Karácsony A. (2000): *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi.
- Bangó J.–Karácsony A. szerk. (2002): *Luhmann – könyv*. Budapest: Rejtjel.
- Batta B. (2009): A Pop védelmében! + egy reflexív kavicshajítás Madonna felé. In Tófalvy T.–Kacsuk Z.–Vályi G.–L. Varga P. szerk.: *Zenei Hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. Budapest: L'Harmattan, megjelenés alatt.
- Batta B. (2010): A nyilvánosság színeváltozása. Egy dinamikus médiaelméleti modell kialakulása. Kézirat.
- Bognár B. szerk. (2009): Luhmann: a felvilágosodás megvilágítása. Egy megfigyelő megfigyelése. *Replika*, 66(május): 1–140.
- Brauns, J. Hrsg. (2002): *Form und Medium*. VDF.
- Burkart, G.–Runkel, G. Hrsg. unter (2004): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Erbring, L. (1989): Nacheichten zwischen Professionalität und Manipulation. Journalistische Berufsnormen und Politische Kultur. In Kaase, M.–Schulz, W. Hrsg.: *Massenkommunikation. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft*.
- Helms, D. (2008): What's the difference? Populäre Musik im System des Pop. In Bielefeldt, Ch.–Dahmen, U.–Grossmann, R. Hrsg.: *PopMusicology. Perspektiven der Popmusikwissenschaft*. Bielefeldt: Transcript.
- Jörissen, B.: (2004): *Beobachtungen der Realität. Die Frage nach der Wirklichkeit im Zeitalter der Neuen Medien*. Bielefeld: Transcript.

- Karácsony A.–Tóth B. (2009): Utószó. In Luhmann, N.: *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- Luhmann, N. (1980): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. 1.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1984a): *Erkenntnis als Konstruktion*. Bern: Benteli.
- Luhmann, N. (1984b): *Soziale Systeme*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1988): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993a): *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993b): Selbstreferenz und Teleologie in gesellschaftstheoretischer Perspektive. In Luhmann, N.: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1995): *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1996): *Die Realität der Massenmedien*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2000): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2005): Unverständliche Wissenschaft: Probleme einer theorieeigenen Sprache. In Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Luhmann, N. (2008a): *A tömegmédia valósága*. Budapest: Gondolat–AKTI.
- Luhmann, N. (2008b): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2009): *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- Pokol B. (2004): *Szociológiai elmélet*. Budapest: Századvég.
- Tóth B. (é.n.): Luhmann rendszerelméletének ismertetése. Kézirat.
- Weber, S. (2003): Systemtheorien der Medien. In Weber, S. Hrsg.: *Theorien der Medien*. Konstanz: UVK.